

ՀԱՅԿԻ ՇԱՅՐ. ՎՐԴ. ԳԸԼԸՆՃՅԱՆ

ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՑ,
ՔԱՂՎԱԾ ՆՐԱ ՄԱՍԻՆ ԳԵՐՄԱՆԵՐԵՆ ԼԵԶՎՈՎ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԳՐՔԻՑ
(Մահվան յոթանասունամյակի առթիվ)

«Էջմիածին» ամսագրի 1984 թ. Բ համարում խոստացել էինք Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի մասին գերմաներեն լեզվով հրատարակված գրքից թարգմանաբար որոշ մասեր ներկայացնել:

Ահա Կարապետ եպիսկոպոսի պրոֆ. Լոռֆսին գրած նորահայտ նամակների մի մասի թարգմանությունը: Այդ նամակները առավել ևս բացահայտում են սրբապանի գիտական պաշարը, նրա ազգային և եկեղեցական գիտակցությունը: Կարող ենք անվարան ասել, թե այն մտավորական սերունդը, որ անցյալ դարու վերջավորության ուսում առավ Գերմանիայում և կարևոր նշանակություն բերեց հայ ժողովրդին պանապան բնագավառների մեջ՝ շատ բան պարտական է Կարապետ եպիսկոպոսին: Սրբապանը անձամբ միջնորդել է գերմանացիների մոտ, որ իր հայրենակիցները ընդունվեն համալսարաններում և նյութապես էլ ապահով լինեն, որովհետև տառապանքի մեջ էր հայ ժողովուրդը և ուսումնաստենչ իր պավակներին պետք եղած չափով չէր կարող գոհացում տալ: Ընտրիվ սրբապանի օտար շրջանակներում ունեցած այն մեծ հմայքին՝ կարելի է դառնում, որ բավարարիլ հայ երիտասարդներ Գերմանիայում գիտելիքներ ամբարեն: Գերմանացիների օգնությունը, ըստ սրբապանի, նրանց կողմից պետք չէ մի ողորմություն համարվի, այլ այդ օգնությամբ մտավորապես պիտի պատրաստվեն այն «հոյակապ տղաները», որ «պատիվ կարող են բերել որևէ մեկ ժողովրդի համար»: Ուրեմն հայ ժողովուրդը իր թշվառության մեջ ան-

գամ պահում է իր վեհությունն ու արժանապատվությունը:

Այս անտիպ նամակներում Կարապետ եպիսկոպոսը քննարկում է մի քանի հարցեր, որոնք էապես կապ ունեն մեր եկեղեցու դավանաբանական հարցերի և պատմության հետ: Նա նույնիսկ մատնանշում է, թե ինչպես օտար հեղինակներ սխալ տեղեկություններ են տալիս Հայ եկեղեցու մասին: Ինքնին այս հարցերի քննարկումը պրոֆ. Լոռֆսի հետ փաստն է այն բանի, որ սրբապանը կարողացել է մեծ հետաքրքրություն առաջացնել օտարների մոտ՝ հանդեպ հայ ազգին: Մեզ մնում է միայն հիանալ այս բացառիկ, տաղանդաշատ հայ եկեղեցականի անձնավորությամբ և մաղթել, որ մեր եկեղեցին, մոտիկ ապագայում, նրա կյանքն ու գործունեությունը պատշաճ հրատարակությամբ պանծացնի:

Կարապետ եպիսկոպոսի ցարդ չհրատարակված նամակները՝ ուղղված պրոֆ. Ֆ. Լոռֆսին¹:

Մեծահարգ տիար պրոֆեսոր,

Չգիտեմ, թե Դուք ինձանից մի լուր սպասեցի՞ք արդյոք: Այսուհանդերձ ինձ համար ցավալի է, որ այսքան երկար ժամանակ առիթը չօգտագործեցի նամակագրությամբ իմ անկեղծ և երախտապարտ նվիրվածությունը հայտնելու իմ սիրելի և հույժ գնահատելի ու-

¹ Sabine Stefan, Karapet Episkopos Ter-Mkrtschian, Halle 1983, էջ 68—76:

սուցչին: Բայց ես հուսով եմ, որ դուք միշտ սիրով եք հիշում հեռավոր արևելքում ապրող Ձեր ուսանողին, ինչ որ ի միջի այլոց ապացուցվում է «Աբեհինյան Եկեղեցու» մասին գրած Ձեր հոդվածում, որը, ի դեպ, մենք մեր «Արարատ» ամսագրի համար թարգմանեցինք: Իմ ճակատագրի և իմ գործունեության մասին հավանաբար ընկեր <Ուսեփյանից>² որոշ բաներ լսեցիք, դրա համար էլ չեմ ցանկանում ամեն ինչ ծայրից սկսել: Ինչ վերաբերում է իմ թըշվառ հայրենակիցների ճակատագրին՝ շատ բան կա այդ մասին ասելու և դա անշուշտ Ձեզ համար էլ հետաքրքրական պիտի լիներ, բայց ես մտածում եմ, որ Դուք առանց այդ էլ բավականաչափ տեղեկություն եք ստանում այդ տիտուր իրավիճակի մասին: Մյուս կողմից էլ ներկայի դժբախտ կացությունների առաջ, երբ ամբողջ աշխարհը օգնություն և գթություն է աղաղակում, իսկ ներքանք, ովքեր կարող են օգնել՝ ոչինչ չեն պիշում իրենց առաջնակարգ դրությունից, ուրեմն, մեր մասն մեկը սիրտ չունի այլևս Կուր տեղը մատը խոր վերքի վրա դնելու³:

Պատճառը, որ ինձ այսօր հատկապես մղում է սույն գրության շնորհիվ Ձեզ ձանձրոյթ տալու՝ իմ երկու ընկերների հարցն է, որոնք վերջերս ուսանելու համար այդտեղ են ժամանել: Երկուսն էլ վանականներ են, վարդապետներ և սաներ մեր ճեմարանի, որոնք ուղարկվեցին Գերմանիա՝ ճեմարանի համար որպես դասախոս պատրաստվելու: Նրանցից մին, Հուսիկ վարդապետը⁴, պետք է որ արդեն Հալլեում ինի և հավանաբար արդեն իսկ ներկայացել է Ձեզ. դպրոցական տարեշրջանը հենց որ բացվի՝ նա պետք է սկսի այդտեղ իր ուսման հետևել, նա փափագում է իրեն Նոր Կտակարանային մասնագիտությանը նվիրել: Մյուսը, Եվնիկ վարդապետը⁵, դեռ շարունակում է իր կեցությունը մի պոմերական գյուղում⁶, մի պաս-

տորի մոտ և նոր միայն նոյեմբերի կեսին կարող է մի համալսարան հաճախել, բայց թե որ համալսարանը և կամ թե որ ճյուղերին հետևելու համար, ավելի բանասիրական, թե՛ աստվածաբանական՝ դեռևս նա չի որոշել: Այս հարցում սակայն ամենից անհաճոն այն է, որ շուտով երկուսն էլ առանց օժանդակության են մնալու և կարող են ետ՝ հայրենիք դառնալու պահանջն զգալ: Արդարև նրանք ի հաշիվ մի կտակի ուղարկվեցին, որը այս նպատակի համար ամբողջ առաջ մի հարուստ հայ վաճառական խոստացել էր. հետո սակայն նա որոշյալ գումարները մի բարեսիրական ընկերության հանձնեց. վերջինս չի ուզում դրանց տոկոսները հիշյալ նպատակի համար վճարել, որովհետև այս նպատակը իր օրենքների տրամադրությունից դուրս է նկատում: Ներկայումս սակայն մեր վանքը գրեթե անկարող է հիշյալ վարդապետներին նյութապես նեցուկ կանգնել, որովհետև այն օրական ավելի քան հազար մարդու սնունդն է հոգում, որոնք մեծաթանաթյամբ թրջական տարածքից եկած, միջոցներից և բնակարանից Կուրկ գաղթականներ են. իսկ ճեմարանը, որ վանքի հաշվին է պահվում, այս տարի ստիպված է եղել ավելի քան 200 գիշերօթիկ սաների ընդունել (որովհետև դրսում ծխական դպրոցները դեռևս շարունակում են փակ մնալ և թրջական տարածքից բազմաթիվ երիտասարդներ են գալիս ու ցանկանում սովորել), մինչդեռ նախորդ տարում միայն 130 սան ուներ: Այսպիսով ես գալիս եմ խնդրելու, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ հրականացնել հենց Ձեր իսկ կողմից արտահայտված ցանկությունը՝ գերմանական համալսարաններում մի քանի ձրի տեղ ապահովելու հայ ուսանողներին: Եթե Դուք, օրինակ, բարեհաճեիք Հուսիկ վարդապետի համար մի ձրի հանրակացարան Հալլեում ձարել՝ այն ժամանակ մենք հավելյալ ծախսերի համար անշուշտ մի քանի հարյուր ռուբլի մեջտեղ կբերենք: Նույնը վերաբերում է նաև Եվնիկ վարդապետին, այդտեղ Հալլեում կամ էլ մի ուրիշ համալսարանական քաղաքում օժանդակություն ստանալու համար: Ես երկուսին էլ կարող եմ Ձեզ լավագույնս հանձնարարել. նրանք հոյակապ տղաներ են, որոնք կարծում եմ, որ Ձեր համակրանքին էլ պիտի արժանանան և որոնց Դուք կարող եք վստահությամբ յուրաքանչյուրին ընտանեկան հարկից ներս առաջնորդել: Գերմանացի մեծ վաճառականների համար հայ ժողովուրդը կարող է «անարժեք» նկատվել, բայց փառք Աստուծո, նա դեռևս ունի զավակներ, նույնիսկ իր թշվառ վիճակում, որ պատիվ կարող են բերել որևէ

² Խոսքը Գաբրիել Հովսեփյանցի մասին է, հետագայում Կիլիկիո կաթողիկոս: Նա ճեմարանն ավարտելուց հետո՝ ուսանել է Գերմանիայում և իր «Entstehung der Monotheismus» գրքով, հրատարակված Լայպցիգում, 1897 թ., միջազգային մակարդակով մուտք է գործել գիտական ասպարեզ:

³ Աս ակնարկով Տեր-Մկրտչյանը նկատի ունի 1895/96 թթ. հայկական կոտորածները Օսմանյան կայսրությունում:

⁴ Հուսիկ Չոհրապյան, հետագայում արքեպիսկոպոս: Ճեմարանավարտ և շրջանավարտ Հալլեի համալսարանից: 1912 թվականից մինչև 1942 թ. Ռուսիայի հայոց առաջնորդ:

⁵ Նույնպես ուսանել է Գերմանիայում:

⁶ Նախկին հյուսիսային Գերմանիայի շրջաններից, Արևելյան ծովի ափին:

ժողովրդի համար, և իմ ընկերներն էլ այդպիսիների թվումն են:

Բայց ես այժմ պետք է որ դասավանդության շտապեմ. ներեցեք ինձ խնդրեմ այսօրվա համար: Եթե Ձեզ հետաքրքրում է՝ ընկերս կարող է Ձեզ պատմել իմ, ինչպես և մեր դրությանց մասին: Թույլ տվեք ես մի անգամ Ձեր սիրալիր աջակցությունը նրա համար խնդրել, միաժամանակ սրտագինս և խորին հարգանքով ողջունել Ձեզ, ինչպես նաև Ձեր տիկնոջն ու իմ մեծահարգ պրոֆեսորներին:

Մնամ Ձերդ անկեղծորեն՝

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

5 (18) հոկտեմբերի 1896

Էջմիածին

Մեծահարգ տիար Պրոֆեսոր,

Ներեցեք ինձ, խնդրեմ, որ իր ժամանակին չպատասխանեցի Ձեր բացիկին, հակառակ որ Դուք բարեհաճությունն էիք ունեցել ինձ Ձեր Symbolik-ը⁷ խոստանալու: Երկար տարիներ լարվածությամբ սպասեցի ինձ անբա՛ն հետաքրքրող այդ գրքի հրատարակմանը և այժմ իրապես տարօրինակ եմ գտնում, որ չեմ ջտապել շնորհավորելու, ինչպես նաև իմ շնորհակալությունը հայտնելու Ձեզ այդ գրքի հրատարակման առիթով (հրատարակչատան մի հայտարարությունից իմացա, թե արդեն իսկ գրքի հրատարակումը ավարտվել է), ոչ էլ Ձեզ լուր տալու, թե որ ճանապարհով ես այն կարող կլինեմ ապահով ստանալու: Ես կարծում եմ, որ այն ուղիղ ճանապարհով էլ, առանց գրաքննության առարկության, կհասնի, որովհետև մեր մոտ մի աստվածաբանական գրքի վրա այնքան էլ ուշադրություն չի դարձվում: Բայց առավել ապահով լինելու համար՝ այն կարող եք Օդեսա, Գրիգոր ավագ քահանա Խորասանձյանին կամ Թբիլիսի, Գյուտ ավագ քահանա Աղայանցին հասցեագրել. նրանք ավելի դյուրությամբ կարող են գիրքը գերությունից ազատել: Եթե այն ինձ այս ձևով չհասնի՝ այն ժամանակ մի ուրիշ ճանապարհով ես այն կպատվիրեմ: Շատ հետաքրքիր եմ տեսնելու այդ գիրքը: Իսկ եթե Դուք արտոնեք՝ իմ նկատողությունները մեր և մեր հարևան եկեղեցիների մասին հետո Ձեզ կհաղորդեմ:

⁷ Խոսքը վերաբերում է պրոֆ. Ֆ. Լոնֆսի հետևյալ գրքին՝ Symbolik oder christliche Konfessionskunde, 1. Bd. Tübingen und Leipzig 1902.

Ժամանակին ես Ձեզ խոստացա Կուպի⁸ հրատարակությունը, սակայն դրանից հետո մի այնպիսի կացության մասնավեցի, որ երկար ժամանակվա համար ստիպվեցի աշխատանքը դադարեցնել⁹: Ինձ մնում է հրաժարվել տեսչի պաշտոնից, որպեսզի նորից կարողանամ նման աշխատանքներով զբաղվել. այս բանը հավանաբար ներկա ուսումնական տարեշրջանի ավարտին արդեն իսկ կատարված կլինի: Ի միջի այլոց, տարիներից ի վեր մտադրված եմ թարգմանելու Ավետարաններն ու ընդհանրապես Ս. Գիրքը աշխարհաբար հայերենի: Մատթեոսի Ավետարանը արդեն իսկ ներկայացրել եմ Նորին Սրբություն Վեհափառ Հայրապետին՝ իր ծննդյան 82-րդ տարեդարձի առթիվ. հուսով եմ, որ շուտով այն լույս կընծայեմ և կարող կլինեմ մնացյալ թարգմանությունը ջարտանակելու¹⁰:

Ինձ հիշելու բարեհաճությունն ունենալու համար կրկին անգամ շնորհակալությունս հայտնելով Ձեզ, միաժամանակ լի հարգանքով ողջունելով Ձեր թանկագին հարապատերին՝

Մնամ Ձերդ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

20 ապրիլի (3 մայիսի) 1902

Էջմիածին

Մեծահարգ տիար Պրոֆեսոր,

Ինչքան հանցավոր եմ զգում ինձ Ձեր առաջ: Ավելի քան ամբողջ մի տարի է անցել այն օրվանից, երբ ես բարեկամաբար ինձ ուղարկած Ձեր Symbolik-ը ստացա և չեմ կարողանում լավ հիշել, թե արդյոք նվազագույնը Ձեզ մի շնորհավորական խոսք գրեցի կամ ոչ: Հայոց Եկեղեցու վերաբերյալ հատվածի թարգմանությունը արդեն իսկ հրատարակել տվեցի մեր «Արարատ» ամսագրի 1902 թ. հուլիս/օգոստոս համարում, իսկ սեպտեմբեր/հոկտեմբեր համարում նրա մեջ քննարկված մի քանի կարևոր հարցերի մասին էլ մի մանրամասն վերլուծություն և մեկնաբանություն գրեցի: Ապա անցնող ուսումնական տարեշրջանում Symbolik-ը ճեմարանում դասախոսեցի և Ձեր արժեքավոր

⁸ Հեղինակը նկատի ունի «Տիմոթեոս եպիսկոպոսայետի Աղեքսանդրեայ հակաճառությունն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնին», Էջմիածին, 1908:

⁹ Կարապետ եպիսկոպոսը 1899 թվականից ի վեր եղել է Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ և իսկապես էլ 1903 թ. հրաժարվել է այդ պաշտոնից:

¹⁰ Սրբազանի այս ցանկությունը չի իրականացել:

գիրքը որպես ձեռնարկ իմ դասավանդություններին օգտագործեցի: Միշտ մտադրություն ունեցա Հայոց Եկեղեցու մասին Ձեր գրած ուսումնասիրության վերաբերյալ իմ կարծիքը մի գրախոսականի ձևով կամ պարզապես նամակով Ձեզ ուղարկել: փորձեցի մի քանի պատժամ գտնել՝ մանրամասն և առարկայորեն գրել կարողանալու համար, սակայն նպատակս չկարողացա իրագործել: Այժմ մենք ամառով արձակուրդների կեսին լինելով և ճամբորդելու մտադրություն ունենալով՝ գտնում եմ, որ եթե ես հիմա մի կերպ իմ պարտականությունը չկատարեմ՝ այդ դեպքում ընդմիջտ այս թերացման պատասխանատուն պիտի լինեմ: Բայց ես ստիպողական պարտականությունների մեջ եմ և խնդրում եմ ներել ինձ հաճառտականի արտահայտվելու համար: Ձեր գրքից քաղած այն լավագույն գիտելիքների համար՝ ընդունեցե՛ք իմ հապաղած, բայց և սրտագին շնորհակալությունը և ալմաբար ներեցե՛ք իմ անփութությանը: «Արարատ» ամսագրի վերոհիշյալ համարները Ձեզ համար ուղարկել պիտի տամ. հավանաբար Ձեզ պիտի շահագործի որոշ բաներ իմ ուսումնասիրությունից Թոփչյանի¹¹ կամ մի ուրիշ հայի միջոցով թարգմանել տալը և նրա բովանդակության մասին գաղափար կազմելը:

Ամենից առաջ ես պաշտպանել եմ հայոց քրիստոնեության վաղժամանակյան լինելը, այն հիման վրա, որ Հայաստանը առաջին դարում շատ սերտ հարաբերության մեջ է եղել Պաղեստինի հետ և այսպիսով անխուսափելի էր, որ հենց առաջին տասնամյակներում քրիստոնյա քարոզիչներ այնտեղ եկած չլինեին: Մեհրուժանի¹² հիշատակումը ոչ միայն ապացուցում է, որ երրորդ դարում քրիստոնյաներ կային Հայաստանում, այլ՝ թե արդեն իսկ երկար ժամանակից ի վեր մի կալմակերպված քրիստոնեություն գոյացել էր այնտեղ: Պողոսը Քրիստոսի միակ առաքյալը չէ. արդարև եղել են նաև այնպիսիք, ովքեր գնացել են դեպի Արևելք, սակայն նրանց մասին գրավոր հիշատակներ չեն մնացել: Այնուհետև, Գեղեցի¹³ հակառակ, ես հաստատում եմ, թե Վաղարշապատը կաթողիկոսական առաջին նստավայրն

է եղել, թե մարդ չի կարող Կեսարիայում ձեռնադրություն ստանալու¹⁴ անորոշ պատմության վրա որևէ մի ենթակայության տեսություն հիմնել, և այլն: Ոչ թե հայրենասիրական պագումից ելնելով գրեցի այս բոլորը, այլ՝ պատմություն հասկանալու կարողությանս չափանիշով՝ այս է իմ կատարյալ համոզումը: Գեղեցիք իր փաստարկումների մեջ ավելի հավատք է ընծայել Փավստոսի հռետորական և սեղմ հայրենասիրական ավելորդաբանություններին, որով և աննկատ է թողել բացահայտ իրականությունները: Բայց ես այժմ չեմ կարող մի քանի բառով իմ մտքերը պարզաբանել. այնտեղ, իմ վերլուծականում, այդ ամենը բավական մանրամասն կատարված է: Բայց այն, ինչ որ Ձեզ հավանաբար ավելի պիտի հետաքրքրի՝ մի քանի նոր աղբյուրների և հետապոստությունների շնորհիվ ի նպաստ Հայ Եկեղեցու պատմության ձեռք բերված արդյունքներն են, որոնք ուշացած են տեղ գրավելու իմ հոգվածում: Այժմ, որոշ է, թե Բաբկենի ղեկավարած ժողովը տեղի չի ունեցել 491 թվականին Վաղարշապատում, այլ՝ 506 թ. Դվինում, որը ուղղված էր նեստորականների դեմ: Ոչ թե այս նշվածը, այլ Դվինի 2-րդ ժողովը, 554 թ., Ներսես Բ կաթողիկոսի նախագահությամբ, վճռական նշանակություն ունեցավ՝ մի նոր շրջան բանալու Հայ Եկեղեցու և նրա վարդապետության պատմության մեջ: Առաջին անգամ այդտեղ է, որ հանդիսավոր կերպով դատապարտվեց Քաղկեդոնի ժողովը, և այդտեղ է, որ հարաբերությունների մի անմիջական խլում գոյացավ կայսերական եկեղեցու հետ: Բաբկենի, ինչպես նաև Ներսես Բ-ի վարդապետական նամակները, այժմ մի շատ արժեքավոր ժողովածուի մեջ են հրատարակված¹⁵: Դրանք տարիներ առաջ արդեն իմ կողմից քննարկված և ստուգաբանված են եղել: Ներսեսի գրած մի շրջաբերականում է, որ առաջին անգամ լինելով՝ հանդես են գալիս պավղիկյանները, — և դա արդեն իսկ 6-րդ դարի կեսին, — ինչպես նաև շատ կարևոր տեղեկություններ են տրվում նրանց կրոնական սովորությունների և նեստորականների հետ ունեցած հարաբերությանց մասին: Դեռևս տարիներ առաջ ցանկացել էի դրա մասին մի հոդված գրել և նամակի թարգմանությունն էլ Ձեզ ուղարկել, սակայն ինձ չվիճակվեց այդ բանն անել: Բացի սրա-

¹¹ Հակոբ Թոփչյան. առաջին կիլիկեցի ձեռնարանավարտը, 1893—1903 թթ. ուսանել է Հայկում: Հետագայում ուսուցիչ Արմաշում և Կ. Պոլսում:

¹² Երրորդ դարի կեսին Հայաստանում պաշտոնավարած մի եպիսկոպոս, որի մասին հիշատակություն կա Եվսեբիոսի եկեղեցական պատմությունում:

¹³ Հենրիխ Գեղեցի (1847—1906), բանասեր և պատմաբան: Պրոֆեսոր Ցնեսայում, որին աշակերտել են բազմաթիվ հայեր, որոնց թվում Մանուկ Աբեղյանը:

¹⁴ Այստեղ Տեր-Մկրտչյանը դեմ է դուրս գալիս այն տարածված ենթադրությանը, որ Գրիգոր Լուսավորչի Կեսարիայում ձեռնադրվելը նկատում է որպես Հայ Եկեղեցու ենթակայություն Կեսարիայի եպիսկոպոսին:

¹⁵ Ավարկը «Գիրք Թղթոց»-ի մասին է:

նից, սովորաբար մարդու պատկերացրածից բոլորովին տարբեր է եղել պատմության ընթացքը: 7-րդ դարի վերջում գրական մի ուժեղ ազդեցության շրջան տեղի է ունեցել մեկանում, որը հաջորդ դարում էլ շարունակվել և հունարենից կատարված բազմաթիվ թարգմանություններ մեջտեղ բերել: 9—10-րդ դարերում աչքի են ընկել վանքերը՝ վանական հարուստ գրականությամբ, որ դարեր շարունակ չի դադարել արգասավոր լինելուց: Կիլիկիայում հայերը լատինների և փրանկների հետ են շփվել, այնուհետև ներանք յուրացրել են միջնադարյան սխոլաստիկան և իրենց սեփական հայրենիքում, 14—15-րդ դարերում, փայլուն հաջողությամբ պայքարել են կաթոլիկ քարոսիչների դեմ: 17-րդ դարում հենց Էջմիածնում մի հիմնական փոփոխություն կատարվեց. մի շարք նշանավոր կաթողիկոսներ հույժ կարևոր ծառայություններ մատուցեցին ժողովրդի մեջ եկեղեցական մշակույթի մակարդակի բարձրացմանը... Պետք է այս էլ ավելացնեն, որ Տիեզերական երեք ժողովները, դեռևս 6-րդ դարում, որպես այդպիսիք ընդունված են եղել, սակայն դժվար թե այդ բանը նախքան Բաբելոնը եղած լինի:

...Գալով ինձ՝ դժբախտաբար ակնկալվածից շատ քիչ եմ կարողանում գիտական աշխատանքներով զբաղվել: Հանձնարարու-

թյուն ունեմ Ս. Գրքի մի նոր հրատարակություն պատրաստելու՝ համեմատելով բնագիրը ձեռագրի հետ¹⁶, փորձ եմ անում խմբագրելու Հայաստանյայց եկեղեցու պատմությունը՝ համաձայն աղբյուրային տվյալների¹⁷, ցանկանում եմ նորից ձեռք առնել Տիմոթեոս Կուպի գործը¹⁸, բայց այնքան շատ արգելք հանդիսացող պարագաներ գոյություն ունեն, որ ոչինչ չի իրագործվում ծրագրվածի համաձայն: Դեռևս որոշված չէ, թե հաջորդ ուսումնական տարում այստեղ եմ մընալու կամ թե նոր պաշտոնի եմ կոչվելու¹⁹: Արդ ներեցեք ինձ աճապարանքիս համար: Բարևներով և հարգանք՝

ՎԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

5 (18) հուլիսի 1903

Էջմիածին

¹⁶ Սույն աշխատանքին կից որոշված էր նաև Հուսիկ, Գարեգին և Երվանդ վարդապետների հետ Ավետարանը աշխարհաբար թարգմանել:

¹⁷ Այս ծրագրի առաջին մասը իրականացել է հետևյալ հրատարակությամբ. «Հայոց եկեղեցական պատմություն», Էջմիածին, 1908:

¹⁸ Տես ծանոթ. 11:

¹⁹ Կարապետ եպիսկոպոսը 1903 թ. նշանակվել է առաջնորդական փոխանորդ Երևանի թեմի:

